

The Relationship between Religion and State in the Thought System of Imam Khomeini: An Analysis of the Philosophy of Islamic Government

Akbar Ashrafi

Associate Professor, Department of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Corresponding Author).

akbarashrafi@iau.ac.ir

0000-0002-9645-2030

Hasan Nikkar

PhD Student in Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

h.nikkar@iau.ir

0009-0001-0177-6420

Masoud Matlabi

Assistant Professor, Department of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

mmtph2006@yahoo.com

0000-0000-0000-0000

Ahmad Bakhshayesh Ardestani

Assistant Professor, Department of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

ahmadbakhshi0912@gmail.com

0000-0000-0000-0000

Abstract

The relationship between religion and state is one of the most fundamental topics of political thought in the Islamic world, which found a new formulation in the contemporary century with the introduction of the theory of “Velayat-e Faqih” (Guardianship of the Jurist) by Imam Khomeini (RA). The main problem of this research is to explicate the philosophical and epistemological foundations of Islamic government in Imam Khomeini’s (RA) system of thought and to analyze how religion and politics are linked within the framework of his political philosophy. The article aims to clarify the ontological, anthropological, and epistemological foundations of the theory of the Guardian Elected by the People and to demonstrate its relationship with the modern concept of the state. This research has been conducted using an analytical-interpretive method, utilizing Imam Khomeini’s (RA) original written sources, particularly his jurisprudential, mystical, and philosophical works. The research findings indicate that in Imam Khomeini’s (RA) thought, Islamic government—based on the theory of the Guardian Elected by the People—is not merely a legal or political structure, but the objective manifestation of *Tawhid* (monotheism) in the social sphere and the continuation of divine guardianship in the historical life of humanity. Accordingly, the legitimacy of the government stems from Sharia and divine guardianship, and reason, jurisprudence, and mysticism constitute the three complementary dimensions of the Imam’s political philosophy. Consequently, the philosophy of Islamic government in Imam Khomeini’s (RA) system of thought is based on the inherent link between religion and state, and its ultimate goal is the realization of justice, servitude, and human perfection in society.

Keywords: Imam Khomeini; Religion and State; Velayat-e Faqih; Political Philosophy of Islam; Islamic Government.

Extended Abstract

Introduction

The relationship between religion and the state is one of the most fundamental questions in political philosophy and among the most enduring subjects in Islamic political thought. In the contemporary era, this question has acquired even greater significance with the emergence of the modern state, the expansion of secular theories, and transformations in the concept of political legitimacy. One of the most important approaches developed in the Islamic world is Imam Khomeini's theory of Islamic government, which, on the basis of the doctrine of *Velayat-e Faqih*—the guardianship of the Islamic jurist—offers a distinctive account of the relationship between religion and the state. According to this model, government is not merely a legal institution or a mechanism for administering public affairs; rather, it is regarded as the social manifestation of divine guardianship and an instrument for realizing justice, guidance, and human development.

Although extensive research has been conducted on Imam Khomeini's political thought, particularly the theory of *Velayat-e Faqih*, most previous studies have concentrated on its jurisprudential, legal, historical, or political dimensions. By contrast, relatively few studies have attempted to reconstruct the philosophical foundations of this theory as a coherent system based on the relationship among ontology, epistemology, and philosophical anthropology. Consequently, the relationship between the philosophical foundations of Islamic government and the explanation of the religion–state relationship in Imam Khomeini's thought still requires more profound investigation.

The present article begins with the assumption that the theory of *Velayat-e Faqih* is not merely a jurisprudential theory or a theory of public law. Rather, it rests upon specific philosophical foundations, without an understanding of which a comprehensive account of the relationship between religion and the state in Imam Khomeini's thought would not be possible. Accordingly, by analyzing Imam Khomeini's principal works, this study seeks to reconstruct the philosophical structure of Islamic government and examine its role in explaining political legitimacy, religious rationality, justice, and public participation.

The distinctive contribution of this study lies in its attempt to move beyond concentrating on a single dimension of the theory of *Velayat-e Faqih*. Instead, it seeks to demonstrate the internal relationship among a monotheistic worldview, a theory of knowledge, philosophical anthropology, and the philosophy of government within a unified analytical framework. From this perspective, Islamic government is not merely an executive institution; rather, it is part of the system of divine guidance and a continuation of guardianship in the social sphere.

Research Questions

The present study seeks to answer the following principal question:

On what ontological, epistemological, and anthropological foundations is the philosophy of Islamic government in Imam Khomeini's thought based, and how do these foundations explain the relationship between religion and the state?

To answer this principal question, the study addresses the following subsidiary questions:

1. What are the principal components of the philosophical foundations of Imam Khomeini's political thought?
2. How is the relationship among reason, Sharia, and mysticism explained within the philosophy of Islamic government?
3. On what foundations is political legitimacy based in Imam Khomeini's thought?

4. What role does Islamic government play in realizing justice, guidance, and human perfection?
5. How does the theory of *Velayat-e Faqih* differ from prevailing conceptions of the modern state in explaining the relationship between religion and the state?

Accordingly, the purpose of the study is not merely to describe the theory of *Velayat-e Faqih*, but to provide a philosophical analysis of its conceptual structure and reconstruct the relationship among the theoretical foundations of Islamic government in Imam Khomeini's thought.

Methodology

This is a fundamental qualitative study employing a conceptual-interpretive method of analysis. The research data were collected through library research and direct consultation of Imam Khomeini's principal works. In the first stage, key concepts related to Islamic government, guardianship, monotheism, reason, justice, the human being, and legitimacy were extracted from the primary texts. These concepts were subsequently reconstructed through intratextual analysis and comparison among Imam Khomeini's various works in order to identify the logical relationships among them.

The study sought to draw a clear distinction among data, analysis, and interpretation. The data comprised propositions extracted from Imam Khomeini's works and authoritative sources concerning Islamic political thought. At the analytical stage, these propositions were classified and compared according to three principal categories: ontology, epistemology, and philosophical anthropology. At the interpretive stage, the relationships among these three domains and their roles in shaping the philosophy of Islamic government were examined.

To enhance the scholarly validity of the research, in addition to foundational sources, recent analytical studies and peer-reviewed academic articles were used to compare, supplement, and evaluate the findings. This approach made it possible to reconstruct Imam Khomeini's intellectual system more coherently and explain the position of the theory of *Velayat-e Faqih* within Islamic political philosophy.

Results and Findings

An analysis of Imam Khomeini's works demonstrates that the philosophy of Islamic government in his thought rests upon a coherent system of ontological, epistemological, and anthropological foundations. Together, these three domains constitute the theoretical framework of the doctrine of *Velayat-e Faqih*. The findings indicate that none of these foundations can be adequately explained in isolation from the others. Rather, it is the logical and internal relationship among them that constitutes the foundation of the philosophy of Islamic government.

At the ontological level, Imam Khomeini, drawing upon a monotheistic worldview, identifies God as the source of existence, legislation, and sovereignty. From this perspective, Islamic government is not merely a political institution responsible for administering society; rather, it represents the extension of divine guardianship into the social sphere and serves as an instrument for realizing God's legislative will. Accordingly, governmental legitimacy derives from a divine source, and *Wilayah*, before being a political or legal concept, is an ontological reality manifested at different levels of existence. Political legitimacy in Imam Khomeini's thought is therefore neither the exclusive product of a social contract nor the outcome of the personal will of rulers. Instead, it is founded upon the relationship between government and the system of divine guardianship.

Another finding concerns the foundations of religious epistemology in Imam Khomeini's thought, which are based on the interaction among reason, revelation,

and *ijtihad*. In contrast to reductionist interpretations that place reason in opposition to religion or regard it merely as an instrument for understanding religious rulings, Imam Khomeini recognizes reason as an authoritative source of knowledge that attains perfection in the light of revelation and divine guidance. Within this framework, dynamic *ijtihad* serves as the mechanism connecting religious sources with society's changing needs and makes it possible to apply the permanent principles of Sharia to emerging social conditions. Rationality in Imam Khomeini's political philosophy therefore has a value-oriented and teleological character. Its direction is determined by the principles of monotheism, justice, and human dignity rather than solely by the criteria of instrumental efficiency or political expediency. In the domain of philosophical anthropology, the findings demonstrate that, in Imam Khomeini's thought, the human being possesses inherent dignity, free will, responsibility, and the capacity for perfection. Accordingly, the purpose of Islamic government is not limited to providing security, welfare, or social order. It must also create the conditions necessary for ethical development, spiritual elevation, and the realization of justice in society. From this perspective, government is an instrument for guiding human beings toward perfection and realizing divine values. Its legitimacy and effectiveness become meaningful insofar as it is capable of realizing these objectives in the social sphere.

A comparative analysis of these three foundations shows that the theory of *Velayat-e Faqih* in Imam Khomeini's thought is not merely a jurisprudential theory concerning the administration of society. Rather, it constitutes the connecting link among monotheistic ontology, religious epistemology, and an anthropology grounded in divine guardianship. Within this framework, the fully qualified jurist assumes responsibility for administering society not because of personal power, but because of his scholarly competence, justice, piety, and capacity to derive divine rulings from authoritative sources. *Velayat-e Faqih* is therefore regarded as the continuation of legislative guardianship during the Occultation, with the responsibility of implementing divine rulings and realizing the public interest within the framework of Sharia.

Another significant finding concerns the relationship between divine legitimacy and public participation. An analysis of Imam Khomeini's works demonstrates that the source of governmental legitimacy is divine guardianship; nevertheless, the external realization and continuity of Islamic government are impossible without the people's conscious acceptance and participation. Within this intellectual system, the people do not constitute an independent source of legitimacy; rather, they are an essential pillar of the realization, effectiveness, and sustainability of Islamic government. From this perspective, the republican and Islamic dimensions of the political system are not contradictory. Instead, they are situated within a complementary and hierarchical relationship, and public participation within the framework of religious values provides the conditions necessary for the realization of Islamic government.

In comparison with previous studies, the findings indicate that many existing analyses have examined the theory of *Velayat-e Faqih* primarily from jurisprudential, legal, or historical perspectives, paying less attention to the internal relationship among its philosophical foundations. By reconstructing the relationship among the three fundamental domains of Imam Khomeini's thought, the present study demonstrates that the philosophy of Islamic government possesses a systematic structure in which monotheism, guardianship, justice, religious rationality, and human dignity are interconnected within a coherent intellectual system.

Conclusion

The present study sought to analyze the philosophy of Islamic government within Imam Khomeini's intellectual system and to explain the relationship between religion

and the state in light of his philosophical and theological foundations. The findings demonstrate that the theory of a guardian elected by the people in Imam Khomeini's thought is not merely a jurisprudential or political theory; rather, it rests upon profound ontological, epistemological, and anthropological foundations.

Within Imam Khomeini's intellectual system, the universe is founded upon monotheism and divine guardianship, and Islamic government represents the manifestation of this guardianship in the social sphere. Ontologically, guardianship constitutes the continuation of divine lordship within a political structure. Epistemologically, reason and revelation complement one another in guiding society. Anthropologically, the ultimate purpose of Islamic government is to cultivate human beings along the path toward proximity to God. Consequently, in Imam Khomeini's political philosophy, religion and the state are not two independent spheres. Rather, the religious state is an instrument for realizing the divine purposes of religion within human social life.

Within this framework, Imam Khomeini succeeded in establishing a coherent relationship among jurisprudence, mysticism, and philosophy, thereby presenting a model of religious government that, while remaining faithful to Sharia, also incorporates rationality and spirituality into the administration of society. Such an approach can provide theoretical guidance for reconsidering the relationship between religion and politics in the contemporary world.

Keywords: Imam Khomeini; Religion and State; *Velayat-e Faqih*; Islamic Political Philosophy; Islamic Government.

مقاله پژوهشی

نسبت دین و دولت در نظام اندیشه امام خمینی (ره): تحلیل فلسفه حکومت اسلامی

اکبر اشرفی

دانشیار گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول).

akbarashrafi@iau.ac.ir

[id](#)0000-0002-9645-2030

حسن نیک‌کار

دانشجوی دکتری علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

h.nikkar@iau.ir

[id](#)0009-0001-0177-6420

مسعود مطلبی

استادیار گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

mmtph2006@yahoo.com

[id](#)0000-0000-0000-0000

احمد بخشایش اردستانی

استادیار گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

ahmadbakhshi0912@gmail.com

[id](#)0000-0000-0000-0000

چکیده:

نسبت دین و دولت از اساسی‌ترین مباحث اندیشه سیاسی در جهان اسلام است که در قرن معاصر با طرح نظریه «ولایت‌فقیه» توسط امام خمینی (ره) صورت‌بندی نوینی یافت. مسئله اصلی این پژوهش، تبیین مبانی فلسفی و معرفت‌شناختی حکومت اسلامی در نظام اندیشه امام خمینی (ره) و تحلیل چگونگی پیوند میان دین و سیاست در چارچوب فلسفه سیاسی ایشان است. هدف مقاله، روشن ساختن مبانی هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی نظریه ولی‌منتخب مردم و نشان دادن نسبت آن با مفهوم مدرن دولت است. این پژوهش با روش تحلیلی-تفسیری و با بهره‌گیری از منابع اصیل مکتوب امام خمینی (ره)، به‌ویژه آثار فقهی، عرفانی و فلسفی ایشان، انجام شده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که در اندیشه امام خمینی (ره)، حکومت اسلامی مبتنی بر نظریه ولی‌منتخب مردم نه صرفاً ساختاری حقوقی یا سیاسی، بلکه تجلی عینی توحید در عرصه اجتماع و استمرار ولایت الهی در حیات تاریخی انسان است. بر این اساس، مشروعیت حکومت از شریعت و ولایت الهی ناشی می‌شود و عقل، فقه و عرفان سه بُعد مکمل در فلسفه سیاسی امام را تشکیل می‌دهند. نتیجه آنکه، فلسفه حکومت اسلامی در نظام فکری امام خمینی (ره)، بر پیوند ذاتی دین و دولت استوار است و هدف نهایی آن، تحقق عدالت، عبودیت و کمال انسانی در جامعه است.

واژگان اصلی: امام خمینی (ره)، دین و دولت، ولایت‌فقیه، فلسفه سیاسی اسلام، حکومت اسلامی.

دسترسی به مقالات نشریه علمی مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی (Open Access) است.

نشریه علمی «مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی» تحت مجوز بین‌المللی [Creative Commons Attribution 4.0 International CC BY 4.0](#)

Doi: [10.22034/irsj.2026.563954.1198](#)

مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید / عدم تأیید صاحب امتیاز نشریه مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی نمی‌باشد.

مقدمه

نسبت دین و دولت از بنیادی‌ترین مسائل فلسفه سیاسی اسلام و یکی از مهم‌ترین موضوعات مورد بحث در اندیشه سیاسی معاصر به شمار می‌رود. گسترش نظریه‌های دولت مدرن، حاکمیت ملی و سکولاریسم، پرسش از جایگاه دین در سامان سیاسی جوامع اسلامی را به یکی از مهم‌ترین مباحث نظری تبدیل کرده است. در این میان، اندیشه امام خمینی (ره) با طرح نظریه ولایت فقیه، الگویی متفاوت از نسبت دین و دولت ارائه می‌کند که در آن حکومت نه نهادی مستقل از دین، بلکه بخشی از نظام هدایت الهی تلقی می‌شود (مطهری، ۱۳۷۸ و مصباح یزدی، ۱۳۸۱).

اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) بر تعامل سه ساحت فقه، فلسفه و عرفان استوار است. در این منظومه فکری، حکومت اسلامی صرفاً سازوکاری برای اداره جامعه نیست، بلکه تجلی اجتماعی توحید و بستری برای تحقق عدالت، هدایت و رشد معنوی انسان محسوب می‌شود (محمدرضایی، ۱۳۸۰). از این منظر، سیاست و دیانت دو حوزه مستقل نیستند، بلکه در چارچوب جهان‌بینی توحیدی رابطه‌ای درونی و مکمل دارند.

اگرچه درباره نظریه ولایت فقیه و حکومت اسلامی پژوهش‌های متعددی انجام شده است، بخش عمده این مطالعات بر ابعاد فقهی، حقوقی یا تاریخی این نظریه متمرکز بوده‌اند و کمتر به بازسازی فلسفی مبانی هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی آن پرداخته‌اند. در نتیجه، هنوز تصویری منسجم از پیوند این مبانی با تبیین نسبت دین و دولت در منظومه فکری امام خمینی (ره) ارائه نشده است.

بر همین اساس، مسئله اصلی پژوهش حاضر، بررسی این پرسش است که مبانی فلسفی حکومت اسلامی در اندیشه امام خمینی (ره)، چگونه نسبت دین و دولت را تبیین می‌کند و چه ارتباطی میان هستی‌شناسی توحیدی، معرفت‌شناسی دینی و انسان‌شناسی ولایی در این منظومه برقرار است.

هدف پژوهش، بازسازی نظام‌مند این مبانی و تحلیل نقش آن‌ها در تبیین مشروعیت، کارکرد و غایت حکومت اسلامی است. پژوهش حاضر با روش تحلیلی - تفسیری و با اتکا به آثار اصلی امام خمینی (ره)، می‌کوشد تصویری منسجم از فلسفه حکومت اسلامی

ارائه دهد و جایگاه نظریه ولایت‌فقیه را فراتر از یک نظریه صرفاً فقهی، در قالب یک منظومه فلسفی و معرفتی تحلیل کند.

بیان مسئله

نسبت دین و دولت همواره یکی از مسائل بنیادین اندیشه سیاسی اسلام بوده است. با شکل‌گیری دولت مدرن و گسترش نظریه‌های سکولار، این مسئله ابعاد تازه‌ای یافت و به یکی از مهم‌ترین موضوعات مناقشه در میان اندیشمندان مسلمان تبدیل شد. در این میان، امام خمینی (ره) با ارائه نظریه ولایت‌فقیه، الگوی متفاوتی از حکومت اسلامی عرضه کرد که در آن مشروعیت سیاسی بر مبنای ولایت الهی و اجرای شریعت استوار است.

اگرچه نظریه ولایت‌فقیه از منظرهای مختلف فقهی، حقوقی و سیاسی مورد مطالعه قرار گرفته است، بررسی ادبیات پژوهش نشان می‌دهد که بخش عمده این مطالعات به تبیین احکام یا ساختار حقوقی حکومت محدود مانده‌اند و ارتباط میان مبانی هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی این نظریه کمتر به صورت یک چارچوب فلسفی منسجم تحلیل شده است. از این رو، همچنان خلأیی در بازسازی فلسفی نسبت دین و دولت در منظومه فکری امام خمینی (ره) وجود دارد.

پژوهش حاضر درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش اصلی است:

فلسفه حکومت اسلامی در اندیشه امام خمینی (ره) بر چه مبانی هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی استوار است و این مبانی چگونه نسبت دین و دولت را تبیین می‌کنند؟

برای پاسخ به این پرسش اصلی، پژوهش حاضر سؤالات فرعی زیر را دنبال می‌کند:

- مبانی فلسفی اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) چه مؤلفه‌هایی دارد؟
- نسبت میان عقل، شریعت و عرفان در فلسفه حکومت اسلامی چگونه تبیین می‌شود؟

- مشروعیت سیاسی در اندیشه امام خمینی (ره) بر چه مبانی استوار است؟
- حکومت اسلامی چه جایگاهی در تحقق عدالت، هدایت و کمال انسان دارد؟

▪ نظریه ولایت فقیه چه تفاوت‌هایی با برداشت‌های رایج از دولت مدرن در تبیین

رابطه دین و دولت دارد؟

بر این اساس، هدف پژوهش نه صرفاً توصیف نظریه ولایت فقیه، بلکه تحلیل فلسفی ساختار مفهومی آن و بازسازی پیوند میان مبانی نظری حکومت اسلامی در اندیشه امام خمینی (ره) است.

مفاهیم کلیدی

دین

در اندیشه امام خمینی (ره)، دین مجموعه‌ای از احکام فردی یا مناسک عبادی صرف نیست، بلکه نظامی الهی و جامع برای هدایت انسان در همه ابعاد حیات، از جمله سیاست و اجتماع است. وی جدایی دین از سیاست را انحرافی غربی دانسته و بر این باور است که اسلام، دینی سیاسی و اجتماعی است که بدون حکومت، ناقص می‌ماند (امام خمینی، ۱۳۹۰: ۲۲). بر این اساس، دین نه تنها بنیان اخلاق و معنویت، بلکه اساس سامان سیاسی و اجتماعی جامعه است (مطهری، ۱۳۷۸: ۴۵).

ولایت

برای درک معنای ولایت در گام نخست رجوع به قرآن کریم نسبت به سایر متون و اسناد رجحان می‌یابد و لذا در اصطلاح قرآنی نخستین دریافت در قامت به هم پیوستگی، هم جبهگی و اتصال وثیق جماعات انسانی دارای فکر و عقیده واحد و خواهان هدف مشترک معنا و مفهوم می‌یابد (خامنه‌ای، ۱۳۷۰: ۲۰) که خود مقوم جمع انسانی دارای هدف مشترک و مانع از انحراف آنان از سبیل مورد وفاق خواهد بود. به واقع ولایت از ریشه «وَلَّی» اخذ شده است که خود نیز به معنای قربت آحاد انسانی جمع شده ذیل مفهوم ولایت است. بر همین مبناست که راغب اصفهانی در مفردات خود ولایت را این گونه شرح می‌دهد که پیوند و اتصال دو چیز به گونه‌ای رقم خورد که هیچ امر سوم بیگانه از آن دو، امکان گسست و جدایی میان آن‌ها را نداشته باشد (جعفرپیشه فرد، ۱۳۸۱: ۲۴). با عنایت به تعریف ارائه شده برای مفهوم ولایت و نظر به معنای لغوی و اصطلاحی

برای مفهوم ولایت فقیه، می‌توان سرپرستی و ریاست جامعه و یا به عبارتی «حکومت» را بهترین و جامع‌ترین معنا برای واژه ولایت اطلاق کرد به‌طوری‌که علامه طباطبایی در تفسیر المیزان از ناحیه بررسی قرآنی واژه ولایت به مفهوم حکومت برای آن اشاره دارد و آن را به معنای سرپرستی جامعه اسلامی و حکومت معنا می‌کند (کواکبیان، ۱۳۷۸: ۷۹)؛ و امام خمینی (ره) نیز در کتاب ولایت فقیه به صراحت ولایت فقیه را منصبی برای اداره جامعه معرفی می‌کند که همسان با پیامبر از تمامی اختیارات حکومتی برای اداره جامعه برخوردار است (امام خمینی، ۱۳۹۰: ۵۰) و از همین زاویه است که از آن تحت عنوان ولایت مطلقه فقیه یاد می‌شود که در ادامه به آن خواهیم پرداخت. این سنخ از ولایت که از آن با قید مطلقه یاد می‌شود اشاره به دارا بودن تمامی اختیارات پیامبر (صلی‌الله علیه و آله و سلم) و ائمه اطهار (علیهم‌السلام) برای فقیه دارد به‌گونه‌ای که امام در تقریرات خویش در کتاب حکومت اسلامی مبتنی بر همین نظریه ولایت را بالاصاله از آن خدا می‌داند که هیچ یک از آحاد بشر را بی‌اذن او امکان ولایت بر دیگران نیست و شکل‌گیری هر حکومتی بدون اذن شرعی را از مصادیق طاغوت معرفی می‌کند. امام در حقیقت ذاتی ولایت فقیه آن را به‌سان آن دسته از موضوعاتی قلمداد می‌کند که صرف تصورش نیز موجبات تصدیق آن را فراهم می‌آورد و از این باب چندان به برهان و استدلال برای اثبات نیاز نخواهد داشت. با این حال دلایل عقلی و نقلی بسیاری در راستای اثبات ولایت فقهای عادل پارسا در زمان غیبت امام عصر (عج) بیان گشته که در صورت تشکیل و تأسیس حکومت اسلامی از سوی یک فقیه عادل، بر همگان و از جمله فقها تبعیت از فقیه مزبور لازم و ضروری خواهد بود. همچنین امام خمینی (ره) اشاره بر نصب فقیه موردنظر از جانب شارع مقدس دارد که از این ناحیه نیز مشروعیت خویش را کسب خواهد کرد و لذا حکم وی بر جمیع احکام اولیه و ثانویه تقدم خواهد داشت (کواکبیان، ۱۳۷۸: ۶۸).

پیشینه پژوهش

اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) در امتداد سنت فلسفی و فقهی اسلام قرار دارد و بر سه پایه بنیادین شکل گرفته است: توحید، ولایت و عدالت. از دیدگاه امام، جهان بر محور توحید بنا شده و تمامی شئون انسان و جامعه باید جلوه‌ای از اراده الهی باشند؛ بنابراین،

سیاست و حکومت نیز از این قاعده مستثنا نیستند و باید در مسیر تحقق اراده الهی سامان یابند (امام خمینی، ۱۳۹۰: ۴۵).

در این چارچوب، امام خمینی (ره) حکومت اسلامی را نه قراردادی اجتماعی بلکه استمرار ولایت الهی در عرصه اجتماع معرفی می‌کند. وی تصریح می‌نماید: «حکومت در اسلام به معنای تحقق ولایت الهی است و فقیه جامع‌الشرایط در عصر غیبت، عهده‌دار این ولایت است» (امام خمینی، ۱۳۹۰: ۵۲). این دیدگاه، بنیانی فلسفی برای پیوند میان دین و دولت فراهم می‌آورد و مشروعیت حکومت را از اراده الهی، نه از رأی اکثریت صرف، می‌داند.

از نظر معرفت‌شناسی، امام خمینی (ره) بر وحدت عقل و وحی تأکید دارد. عقل از دید او ابزاری برای فهم شریعت است، نه جایگزینی برای آن. به همین دلیل، فقه سیاسی امام بر عقلانیت دینی استوار است؛ عقل در پرتو وحی معنا می‌یابد و وحی بدون عقل، در مقام اجرا ناکامل می‌ماند (یعقوبی، ۱۳۹۱: ۴۵). این نگرش موجب می‌شود فلسفه سیاسی امام خمینی (ره) هم عقلانی و هم الهی باشد.

از منظر انسان‌شناسی، امام خمینی (ره) انسان را موجودی دوبعدی می‌داند که غایت او، رسیدن به کمال الهی است. از این رو، حکومت اسلامی ابزار هدایت انسان در مسیر قرب الهی است، نه صرفاً نهادی برای تنظیم روابط اجتماعی. در همین راستا، ایشان در مصباح‌الهدایه انسان را «خلیفه‌الله فی الارض» معرفی کرده و معتقد است تحقق این خلافت، بدون نظام سیاسی الهی ممکن نیست (امام خمینی، ۱۳۸۳: ۷۶).

بر اساس این مبانی، فلسفه حکومت اسلامی در اندیشه امام خمینی (ره) تلفیقی از عرفان، فقه و عقلانیت فلسفی است؛ عرفان جهت حکومت، فقه ضابطه حکومتی و فلسفه، بنیان نظری حکومت را فراهم می‌کند.

مطالعه نسبت دین و دولت در اندیشه امام خمینی (ره) طی چهار دهه گذشته از منظرهای مختلف فقهی، حقوقی، سیاسی و تاریخی مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. با این حال، بررسی ادبیات موجود نشان می‌دهد که تمرکز اغلب پژوهش‌ها بر تبیین

نظریه ولایت فقیه، ساختار حکومت اسلامی یا مشروعیت سیاسی بوده و کمتر به بازسازی فلسفی مبانی این نظریه پرداخته‌اند.

دسته نخست پژوهش‌ها، ولایت فقیه را عمدتاً از منظر فقه سیاسی تحلیل کرده‌اند. این آثار با تکیه بر مباحث ولایت، ادله فقهی و اختیارات حاکم اسلامی، کوشیده‌اند مبانی مشروعیت حکومت اسلامی را تبیین کنند. نقطه قوت این مطالعات، تحلیل دقیق ادله فقهی است؛ با این حال، نسبت این مباحث با مبانی فلسفی حکومت اسلامی کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

دسته دوم، آثار مرتبط با اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) است که بیشتر بر ابعاد تاریخی، انقلابی و ساختار حقوقی جمهوری اسلامی تمرکز دارند. این پژوهش‌ها نقش مهمی در تبیین شکل‌گیری نظام سیاسی جمهوری اسلامی داشته‌اند، اما غالباً از بررسی پیوند میان هستی‌شناسی توحیدی، معرفت‌شناسی دینی و نظریه دولت غفلت کرده‌اند.

دسته سوم، پژوهش‌هایی هستند که به رابطه دین و سیاست در اندیشه اسلامی پرداخته‌اند. این مطالعات اگرچه ظرفیت مناسبی برای تحلیل فلسفی این نسبت دارند، اما معمولاً دیدگاه امام خمینی (ره) را در کنار سایر متفکران اسلامی مطرح کرده‌اند و کمتر به بازسازی نظام‌مند مبانی نظری ایشان پرداخته‌اند.

در سال‌های اخیر نیز شماری از مقالات علمی به تحلیل ابعاد مختلف نظریه ولایت فقیه، مردم‌سالاری دینی، مشروعیت سیاسی و فلسفه حکومت اسلامی اختصاص یافته است. با وجود ارزش علمی این آثار، بخش قابل توجهی از آن‌ها همچنان رویکردی توصیفی داشته و ارتباط میان مبانی فلسفی حکومت اسلامی و تبیین نسبت دین و دولت را به صورت یک منظومه منسجم بررسی نکرده‌اند.

بررسی انتقادی ادبیات موجود نشان می‌دهد که خلأ اصلی پژوهش نه در تبیین اصل نظریه ولایت فقیه، بلکه در بازسازی فلسفی ساختار درونی این نظریه است؛ ساختاری که در آن هستی‌شناسی توحیدی، معرفت‌شناسی دینی، انسان‌شناسی ولایی و فلسفه حکومت اسلامی در پیوندی منسجم قرار می‌گیرند. پژوهش حاضر با تمرکز بر این خلأ، تلاش می‌کند تصویری نظام‌مند از نسبت دین و دولت در اندیشه امام خمینی (ره) ارائه کند و

نشان دهد که نظریه ولایت‌فقیه صرفاً یک نظریه فقهی نیست، بلکه بر بنیانی فلسفی و معرفتی استوار است.

امام خمینی (ره) فلسفه حکومت اسلامی را فراتر از یک نظام سیاسی صرف دانست و آن را نظامی جامع معرفی کرد که دین و دولت را در هم می‌آمیزد و حکومت را بر مبنای ولایت‌فقیه می‌نشانَد (محمدرضایی، ۱۳۸۰). وی ضرورت تشکیل حکومت را هم از طریق دلایل شرعی و هم عقلانی اثبات کرد؛ به این معنا که علاوه بر ارزش‌های دینی، عقل نیز به‌منظور حفظ نظم اجتماعی، عدالت و جلوگیری از هرج‌ومرج، ضرورت حکومت را تأیید می‌کند (یعقوبی، ۱۳۹۱).

تبیین فلسفه سیاسی امام خمینی (ره) بر پایه مبانی هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی اسلامی است که نگاه توحیدی به جهان و انسان، معیار اصلی آن به شمار می‌رود. فلسفه سیاسی ایشان عمدتاً بر تحقق عدالت اجتماعی، هدایت جامعه به‌سوی سعادت و اتکا به آرای عمومی استوار است و نوع حکومت مشروط و برخاسته از ولایت‌فقیه است (یعقوبی، ۱۳۹۱). در این فلسفه، حکومت دینی نه استبدادی و نه مطلقه بلکه مشروطه است که طی آن حاکمان مقید به قوانین و آموزه‌های اسلامی هستند (جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۶: ۱۵۴).

دیدگاه‌های امام خمینی (ره) در خصوص پیوند دین و حکومت مبتنی بر شواهد تاریخی و احادیث پیامبر اسلام و ائمه معصومین (ع) است. ایشان تجربه‌های حکومت صدر اسلام، به‌ویژه حکومت امام علی (ع) را به‌عنوان الگوی حکومت اسلامی مطرح می‌کند و معتقد است که عملکرد پیامبر (ص) و ائمه به‌عنوان مبنای نظری حکومت اسلامی باید مورد استفاده قرار گیرد (خدایی، ۱۳۸۵).

مطالعات پیشین همچنین به موضوع ولایت‌فقیه به‌عنوان عنصر کلیدی در نظام حکومتی امام خمینی توجه کرده‌اند و اهمیت آن را در حفظ نظام اسلامی، تحقق عدالت و مدیریت سیاسی جامعه اسلامی برجسته ساخته‌اند (صدرا، ۱۳۹۵). در نظریه امام خمینی ضمن رعایت اصول اسلامی، چارچوبی عملی برای اداره جامعه اسلامی ارائه می‌دهد و

سازگاری آن با برخی اصول دموکراسی نیز مورد تأکید قرار گرفته است (جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۶).

علاوه بر آن، مفهوم مصلحت در فلسفه حکومت اسلامی امام خمینی (ره)، نقشی محوری دارد؛ که رابطه آن با قدرت سیاسی و اهداف حکومت اسلامی را تحلیل می‌کند. مصلحت به عنوان معیاری برای تصمیم‌گیری‌های حکومتی در راستای حفظ نظام دینی و ارتقای جامعه اسلامی مورد توجه است (افتخاری، ۱۳۷۸).

چارچوب نظری

چارچوب نظری پژوهش حاضر بر این فرض استوار است که فلسفه حکومت اسلامی در اندیشه امام خمینی (ره) را نمی‌توان صرفاً با تحلیل فقه سیاسی توضیح داد، بلکه این نظریه حاصل پیوند سه لایه بنیادین از اندیشه امام خمینی (ره) است:

نخست، هستی‌شناسی توحیدی که منشأ مشروعیت و ولایت را در اراده الهی جست‌وجو می‌کند و حکومت را امتداد نظام تشریع الهی می‌داند.

دوم، معرفت‌شناسی دینی که عقل، وحی و اجتهاد را عناصر مکمل شناخت اجتماعی معرفی می‌کند و فهم احکام حکومتی را نتیجه تعامل این سه حوزه می‌داند.

سوم، انسان‌شناسی ولایی که انسان را موجودی دارای استعداد کمال معرفی کرده و حکومت اسلامی را زمینه تحقق رشد اخلاقی، عدالت اجتماعی و هدایت الهی قلمداد می‌کند.

بر این اساس، چارچوب نظری پژوهش حاضر مبتنی بر تحلیل ارتباط این سه ساحت است. در این چارچوب، نظریه ولایت‌فقیه نه صرفاً به عنوان یک نظریه حقوق عمومی، بلکه به منزله حلقه اتصال میان مبانی فلسفی و ساختار حکومت اسلامی تحلیل می‌شود.

با وجود این مطالعات، خلأ مهمی در حوزه فلسفه حکومت اسلامی به معنای بررسی مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی نظریه ولایت‌فقیه در نظام فکری امام خمینی (ره) وجود دارد. پژوهش حاضر با تأکید بر پیوند میان سه ساحت عقل، فقه و عرفان در تفکر امام، می‌کوشد تصویری منسجم از فلسفه حکومت اسلامی ارائه دهد که بتواند نسبت دین و دولت را در چارچوبی فلسفی و الهیاتی بازخوانی کند.

از منظر مبانی نظری، این تحقیق بر چند اصل کلیدی استوار است:

- اصل توحید به عنوان بنیاد فلسفه سیاسی اسلام؛
- ولایت به مثابه استمرار ولایت الهی در عرصه اجتماع؛
- عقلانیت دینی به عنوان ابزار فهم و تحقق شریعت؛
- و تلفیق عرفان و فقه در سامان نظری حکومت اسلامی.

این چارچوب نظری امکان تحلیل نظام‌مند فلسفه حکومت اسلامی در اندیشه امام خمینی (ره) را فراهم می‌آورد و جایگاه دین در ساختار قدرت و دولت را بر مبنای جهان‌بینی توحیدی تبیین می‌کند.

روش‌شناسی تحقیق

پژوهش حاضر از نوع مطالعه نظری و بنیادی است و با رویکردی تحلیلی-تفسیری به بررسی مبانی فلسفه حکومت اسلامی در نظام اندیشه امام خمینی (ره) می‌پردازد. این روش بر تحلیل محتوایی متون و استنباط مفهومی از آثار مکتوب امام خمینی (ره) مبتنی است؛ روشی که برای استخراج معانی، مفاهیم و الگوهای پنهان در متون و آثار به کار می‌رود. تحلیل محتوا به پژوهشگران امکان می‌دهد تا با بررسی دقیق متون و سخنان امام خمینی (ره) درباره فلسفه حکومت اسلامی، به درک عمیق‌تری از مبانی فکری و ساختار نظری این نظام حکومتی دست یابند. در این تحقیق، ابتدا منابع اصلی شامل کتاب‌ها، سخنرانی‌ها، دیدگاه‌ها و بیانات امام خمینی (ره) در زمینه دین، دولت و فلسفه حکومت جمع‌آوری شده است. سپس با استفاده از تکنیک‌های کدگذاری کیفی، مضامین کلیدی و مفاهیم بنیادین استخراج و تحلیل شده‌اند.

به عبارت دیگر روش تحلیل محتوا به‌ویژه برای مطالعه موضوعاتی که ماهیت فلسفی و نظری دارند، مناسب است زیرا امکان تحلیل عمیق و جامع متون را فراهم می‌کند و روندی سیستماتیک برای دسته‌بندی و تفسیر داده‌ها دارد. در این پژوهش، برای افزایش صحت و اعتبار نتایج، از روش‌های سنجش پایایی میان کدگذار و بررسی هم‌زمان زمینه متون استفاده شده است تا مفاهیم چندبعدی فلسفه حکومت اسلامی از دیدگاه امام خمینی (ره) به صورت دقیق استخراج گردد.

درنهایت، یافته‌های به دست آمده در قالب محورهای اصلی فلسفه حکومت اسلامی تحلیل و تبیین شده‌اند. این رویکرد به پژوهش کمک می‌کند تا تصویر روشن و منسجمی از نگرش امام خمینی (ره) نسبت به رابطه دین و دولت و فلسفه حکومت اسلامی ارائه گردد که علاوه بر بار علمی، از نظر کاربردی نیز ارزشمند است.

منابع اصلی تحقیق شامل آثار فلسفی، عرفانی و فقهی امام خمینی (ره) نظیر کشف‌الاسرار، حکومت اسلامی، شرح دعای سحر، مصباح‌الهدایه الی‌الخلافة و الولایه، کتاب‌البیع، تحریرالوسیله و مجموعه صحیفه امام است. همچنین از آثار شارحان، مفسران و منتقدان اندیشه سیاسی امام برای غنای تحلیلی پژوهش بهره گرفته شده است.

فرآیند پژوهش در سه مرحله انجام گرفته است:

- گردآوری داده‌ها: گردآوری نظام‌مند متون اصیل امام خمینی (ره) و منابع تفسیری مرتبط با موضوعاتی چون دین، دولت، ولایت، عقل و عدالت.
- تحلیل مفهومی: استخراج مفاهیم کلیدی همچون دین، دولت، ولایت، عقل، عدالت و مشروعیت در نظام اندیشه امام خمینی (ره).
- تفسیر فلسفی و معرفت‌شناختی: بازسازی رابطه میان مفاهیم فوق در چارچوبی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی برای دستیابی به فلسفه حکومت اسلامی از دیدگاه امام.

اعتبار یافته‌ها از طریق تحلیل درون‌متنی و میان‌متنی میان آثار مختلف امام و سنجش سازگاری درونی دیدگاه‌ها تأیید شده است. هدف، دستیابی به تصویری منسجم از فلسفه سیاسی امام خمینی (ره) است، نه صرفاً گردآوری آرای پراکنده ایشان.

یافته‌های پژوهش

بنا بر اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) در باب تحلیل فلسفه حکومت اسلامی، مؤلفه‌های ذیل قابل استنباط و احصاء است:

هستی‌شناسی توحیدی و بنیاد الهی حکومت

در نظام فکری امام خمینی (ره)، مبنای فلسفه حکومت اسلامی بر اصل توحید هستی‌شناختی استوار است. توحید در اندیشه ایشان صرفاً گزاره‌ای اعتقادی نیست، بلکه بنیانی وجودی و اجتماعی است که تمامی ساحت‌های هستی، از جمله سیاست و حکومت را در بر می‌گیرد. در این منظومه، جهان و انسان جلوه‌هایی از اراده الهی‌اند و هرگونه قدرت و ولایت در جامعه، باید از سرچشمه توحید ناشی شود تا مشروعیت یابد. این نگرش در سه اثر اصلی امام خمینی (ره) یعنی کشف‌الاسرار، ولایت‌فقیه (حکومت اسلامی) و مصباح‌الهدایه الی الخلافه و الولایه، با بیانی متفاوت اما در ساختاری واحد، تبیین شده است.

▪ توحید به مثابه بنیاد وجود و منشأ ولایت الهی

در کتاب مصباح‌الهدایه الی الخلافه و الولایه، امام خمینی (ره) با رویکردی عرفانی و فلسفی، هستی را تجلی اسماء و صفات الهی معرفی می‌کند و بر این اساس، ولایت را استمرار همان فیض الهی در مراتب وجود می‌داند (امام خمینی، ۱۳۸۹: ۵۰ و ۱۷۵).

مبثنی بر این دیدگاه، ولایت نه مفهومی صرفاً سیاسی، بلکه اصل متافیزیکی اداره هستی است که از خداوند آغاز می‌شود به‌طوری‌که در فلسفه سیاسی دینی، مشروعیت سیاسی از مبانی متافیزیکی و الهی قابل استنتاج است (Regan, 2020) و در مراتب بعدی از طریق پیامبران، امامان و در نهایت فقیه جامع‌الشرایط استمرار می‌یابد. به بیان دیگر، در نظام هستی‌شناسی امام، ولایت الهی زیربنای تمام مراتب قدرت و قانون در عالم است (امام خمینی، ۱۳۸۹: ۱۹-۲۰).

امام خمینی (ره) در تبیین نسبت توحید و ولایت، میان «ولایت تکوینی» و «ولایت تشریعی» تمایز قائل می‌شود. ولایت تکوینی مربوط به تدبیر وجودی عالم است، درحالی‌که ولایت تشریعی مربوط به تدبیر جامعه انسانی در چارچوب شریعت می‌باشد. هر دو ولایت در امتداد هم‌اند و غایت آن‌ها، تحقق نظام توحیدی در جهان است و به عبارت دیگر توحید صرفاً اصل اعتقادی نیست بلکه مبنای سامان سیاسی جوامع انسانی نیز محسوب می‌شود (Esposito, 1998). ازاین‌رو، ولایت‌فقیه در عصر غیبت نیز جلوه‌ای از

همان ولایت الهی است که به صورت اجتماعی و سیاسی ظهور می‌یابد (قربانی، ۱۳۸۵ و صابری، ۱۴۰۰).

▪ استمرار ولایت الهی در ساختار حکومت اسلامی

در اثر فقهی سیاسی ولایت فقیه (حکومت اسلامی)، امام خمینی (ره) این مبانی عرفانی را در قالب فلسفه سیاسی بازخوانی می‌کند. وی تصریح می‌نماید:

حکومت اسلامی حکومت قانون الهی است و قانون اسلام یا همان احکام خدا، از سوی کسی باید اجرا شود که از طرف خدا مأذون باشد. پس ولایت، امری الهی است و نه مردمی (امام خمینی، ۱۳۹۰: ۴۴).

در ادامه، امام با نقد دیدگاه‌های سکولار و دموکراسی‌های مدرن که منشأ حاکمیت را اراده مردم می‌دانند، بیان می‌کند که منشأ حقیقی ولایت، خداوند است؛ زیرا تنها او مالک و خالق هستی است و مشروعیت هر حکومتی در گرو اتصال آن به ولایت الهی است (امام خمینی، ۱۳۹۰: ۴۴-۴۵). ایشان در تأکید بر پیوند میان توحید و حکومت می‌نویسد: در اسلام، قانون‌گذاری منحصر به ذات حق است و هیچ انسانی حق ندارد برای دیگران قانون وضع کند. حکومت در اسلام به معنای حکومت خدا بر انسان است (امام خمینی، ۱۳۹۰: ۴۴).

از این منظر، توحید نه تنها شالوده هستی بلکه بنیاد مشروعیت سیاسی نیز هست. همان‌گونه که هیچ موجودی جز خداوند در عالم استقلال ندارد، هیچ قدرتی نیز بدون اذن الهی مشروع نیست. بدین‌سان، نظریه ولایت فقیه در اندیشه امام خمینی (ره) تداوم منطقی توحید در عرصه سیاست است؛ به عبارت دیگر، توحید در سطح اجتماعی به «ولایت» ترجمه می‌شود (یعقوبی، ۱۳۹۱: ۴۴).

▪ پیوند توحید و عدالت در نظم اجتماعی

در کتاب کشف‌الاسرار که از نخستین آثار سیاسی امام خمینی (ره) به شمار می‌رود، این پیوند میان توحید، ولایت و عدالت در سطح جامعه به صورت صریح‌تر مطرح شده است. امام در پاسخ به مدعیان جدایی دین از سیاست می‌نویسد: اسلام دین سیاست است؛

احکام عبادی و اجتماعی آن همه در جهت برپایی عدل الهی است و عدل بدون حکومت و اجرای قوانین خدا ممکن نیست (امام خمینی (ره)، ۱۳۲۳: ۱۸۳-۱۸۴).

او در همین اثر تأکید می‌کند که هر حکومتی که بر اساس اراده غیرالهی شکل گیرد، «حکومت طاغوت» است و از مشروعیت دینی ساقط می‌باشد (امام خمینی، ۱۳۲۳: ۲۳۲).

در کشف‌الاسرار، امام ریشه فساد سیاسی و استبداد را در بریدگی حکومت از توحید می‌بیند. وی معتقد است که اگر حکومت از مبنای الهی خود جدا شود، به ابزار ظلم و استعمار بدل می‌گردد، چنان‌که در تاریخ معاصر ایران تجربه شد؛ بنابراین، تنها حکومتی که بر محور ولایت الهی و اجرای شریعت بنا شود، می‌تواند عدالت را در جامعه برقرار سازد (امام خمینی، ۱۳۲۳: ۲۲۱).

در نتیجه، عدالت اجتماعی در اندیشه امام خمینی (ره)، تجلی عملی توحید در جامعه است؛ یعنی همان‌گونه که در هستی، خداوند واحد و یگانه حاکم مطلق است، در جامعه نیز باید قانون الهی یگانه مرجع قدرت باشد. حکومت اسلامی، از این دیدگاه، نظامی است که اراده الهی را در عرصه تاریخ محقق می‌سازد (مطهری، ۱۳۷۸: ۶۵).

▪ ولایت فقیه به مثابه استمرار ولایت الهی در عصر غیبت

در ولایت فقیه (حکومت اسلامی)، امام خمینی (ره) این پیوند هستی‌شناختی میان خدا و جامعه را به عصر غیبت گسترش می‌دهد. او با استناد به دلایل عقلی و نقلی، اثبات می‌کند که همان‌گونه که در نظام هستی ولایت از آن خداوند است، در جامعه نیز باید از سوی او تفویض گردد؛ بنابراین، فقیه عادل و آگاه به شریعت، در زمان غیبت، نماینده ولایت الهی است (امام خمینی، ۱۳۹۰: ۵۳).

ایشان در این باره می‌نویسد:

ولایت فقیه همان ولایت رسول‌الله (ص) است؛ زیرا ولایت از آن خداست و پیامبر و ائمه نیز از طرف او مأذون به ولایت بودند. در زمان غیبت نیز فقیه عادل همان مأذون از جانب شارع است (امام خمینی، ۱۳۹۰: ۵۵).

بر این اساس، حکومت اسلامی نه یک نهاد بشری بلکه تجلی اجتماعی ولایت الهی است؛ چنان‌که امام در تبیین نهایی می‌گوید: ولایت‌فقیه نه برتر از مردم است و نه پایین‌تر از آنان، بلکه ولایت خداست که در وجود فقیه تحقق یافته است (امام خمینی، ۱۳۹۰: ۶۰). در نتیجه، امام خمینی (ره) با پیوند دادن توحید متافیزیکی به ولایت اجتماعی، فلسفه‌ای واحد برای هستی و سیاست ارائه می‌دهد: همان ولایتی که در نظام وجود، اداره عالم را بر عهده دارد، در نظام اجتماعی نیز حکومت را هدایت می‌کند. از این‌رو، هرگونه جدایی دین از سیاست، در منطق امام خمینی (ره)، به معنای شکستن پیوستگی هستی و انکار توحید است (امام خمینی، ۱۳۸۹: ۷۸).

از بررسی آثار یادشده چنین برمی‌آید که امام خمینی (ره) در تبیین فلسفه حکومت اسلامی، از سطح هستی‌شناسی به سطح فقه سیاسی گذر می‌کند، بی‌آنکه از مبنای توحیدی فاصله بگیرد.

در مصباح‌الهدایه، توحید به‌مثابه اصل وجودی جهان و منشأ ولایت تکوینی مطرح می‌شود؛ در ولایت‌فقیه، همان اصل در قالب ساختار سیاسی و تشریعی بسط می‌یابد و در کشف‌الاسرار، به‌صورت نقد اجتماعی بر نظام‌های غیردینی و طاغوتی تبیین می‌گردد؛ بنابراین می‌توان گفت که در هر سه سطح، هدف نهایی یکی است: تحقق اراده الهی در حیات اجتماعی انسان و استقرار عدالت بر مبنای ولایت خداوند.

به‌طور خلاصه، در فلسفه سیاسی امام خمینی (ره):

- توحید، مبنای هستی و مشروعیت سیاسی است؛
- ولایت، صورت تحقق توحید در جامعه است؛
- و عدالت، غایت تحقق ولایت در تاریخ بشر است.

از این‌رو، حکومت اسلامی در اندیشه امام خمینی (ره)، نه نهادی انسانی بلکه تجلی «حکومت خدا بر مردم» است که از طریق ولایت‌فقیه استمرار می‌یابد.

معرفت‌شناسی دینی و عقلانیت الهی

در تحلیل معرفت‌شناسی امام خمینی (ره)، عقل در برابر وحی قرار نمی‌گیرد، بلکه در تعامل با آن معنا می‌یابد. از این منظر، عقل یکی از منابع معتبر شناخت است، اما استقلال

مطلق ندارد و اعتبار آن در چارچوب هدایت وحیانی تفسیر می‌شود. بدین ترتیب، فرآیند شناخت در اندیشه امام خمینی (ره) بر هم‌افزایی سه منبع عقل، وحی و شهود استوار است؛ هر یک از این منابع، متناسب با قلمرو خاص خود، در کشف حقیقت نقش ایفا می‌کنند و هیچ‌یک جایگزین دیگری تلقی نمی‌شود. این نگرش، معرفت دینی را از دوگانه‌انگاری میان عقل‌گرایی و نقل‌گرایی فراتر برده و به الگویی تلفیقی از عقلانیت دینی منتهی می‌شود (Rajabi & Vakili, 2023 & mahmoodikia, 2024). امام خمینی (ره) بر وحدت عقل و وحی تأکید دارد و بر این باور است که عقل ابزار فهم شریعت است، نه جایگزین آن. ایشان می‌نویسد: «عقل در پرتو نور وحی معنا می‌یابد و اگر از آن جدا شود، به ظلمت تبدیل می‌گردد» (امام خمینی، ۱۳۹۰: ۵۹)؛ از این منظر، عقلانیت در اندیشه امام خمینی (ره) ماهیتی ابزاری و صرفاً محاسبه‌گر ندارد، بلکه عقلانیتی غایت‌مند و ارزشی است که جهت‌گیری آن با توحید، عدالت و هدایت الهی تعیین می‌شود؛ بنابراین، تصمیم‌گیری از سوی حاکم سیاسی زمانی از مشروعیت و کارآمدی برخوردار است که در چارچوب این عقلانیت دینی و در هماهنگی با اصول شریعت اتخاذ شود. این ویژگی، یکی از تمایزهای اساسی فلسفه سیاسی امام خمینی (ره) با الگوهای سکولار عقلانیت سیاسی به شمار می‌آید (Todorova, 2026 & Azhar, 2023). این نگرش، مبنای نظری برای انتخاب فقیه جامع‌الشرایط به‌عنوان رهبر جامعه اسلامی است؛ چراکه فقیه در نگاه امام، کسی است که عقلش به نور شریعت منور شده و توان تشخیص مصلحت دینی و اجتماعی را دارد (رضایی، ۱۳۹۵: ۳۶).

▪ عدالت و ولایت به‌عنوان ارکان فلسفه حکومت

عدالت در اندیشه امام خمینی (ره) جلوه اجتماعی توحید است و ولایت، ساختار تحقق آن. وی در تبیین این مفهوم می‌گوید: «اسلام در پی عدالت است و عدالت بدون ولایت تحقق نمی‌یابد» (امام خمینی، ۱۳۹۰: ۷۲) در این معنا، ولایت نه ابزار قدرت بلکه بستر اجرای عدالت الهی است. در نتیجه، فلسفه سیاسی امام، تلاشی برای جمع میان عدالت اجتماعی و معنویت سیاسی است (یعقوبی، ۱۳۹۱: ۴۹) که از اهداف عالی حکومت اسلامی به حساب می‌آید. از این رو امام خمینی (ره) با تمسک به فرمایشات حضرت علی

(ع) در نهج البلاغه در پاسخ به چرایی عهده‌دار شدن امر حکومت، آن را مستمسک و وسیله‌ای برای اقامه و احقاق حق و دفع باطل معرفی کرده و از آن تحت عنوان هدف عالیه حکومت یاد می‌کند (امام خمینی، ۱۳۹۰: ۵۵). امام خمینی (ره) با تبیین دقیق این مفهوم از مولای متقیان، به هر نوع نگاه ابزاری منفعت‌طلبانه برای کسب قدرت خط بطلان می‌کشند و تنها عامل اصلی و مزیت بخش به دست گرفتن عنان حکومت را نجات مظلومان از چنگال ظالمان و ستمکاران معرفی می‌کند و این امر را تعهد و وظیفه‌ای از جانب خداوند بر علما قلمداد می‌کند.^۱

به عبارت دیگر حکومت اسلامی در جایگاه نظامی مبتنی بر قوانین و احکام اسلامی که ماهیتاً در پی تعالی انسان و وصول به مقام خلیفه‌اللهی برای آحاد بشر است یک نظام سیاسی انسان‌ساز قلمداد می‌شود که هدف غایی آن تحقق عدالت در فضای جامعه و میان آحاد انسانی است. برای رسیدن به چنین مقصدی امام خمینی (ره) حکومت اسلامی را حکومت قانون معرفی می‌کند که حاکم و مردم می‌بایست هر دو ذیل و تابع قانون اسلام قرار گیرند و عمل نمایند و در این مسیر هیچ کس حتی پیامبر عظیم‌الشأن اسلام هم بالاتر از قانون نیست (امام خمینی (ره)، ۱۳۹۰، ص. ۴۵)؛ و با عنایت به امر متصف به قانون الهی، حکومت اسلامی برخلاف نظام‌های استبدادی یا مشروطه سلطنتی و یا حتی جمهوری است؛ چرا که حاکم چنین نظامی نیز می‌بایست مبتنی بر شاخص‌هایی چون عدالت، تقوا، عقلانیت و مشورت با خبرگان و کارشناسان رفتار نماید. بنا بر آنچه شرح شد ماهیت حکومت اسلامی از منظر امام خمینی (ره) چه در عصر حضور امام معصوم (ع) و چه در عصر غیبت یکسان است و فقیه جامع‌الشرایط موظف و مکلف به برپایی حکومت اسلامی و اداره آن منطبق بر قوانین الهی است (امام خمینی، ۱۳۹۰: ۵۵).

▪ اجتهاد مبتنی بر عقلانیت مصلحت‌محور (پویایی حکومت اسلامی)

یکی از نوآوری‌های مهم سیاسی در فقه شیعه طرح مصلحت نظام از سوی امام خمینی (ره) است. ایشان ضمن تشریح دولت به عنوان یک نهاد مستقل معتقد است که این دستگاه

^۱ نهج البلاغه؛ «خطبه ۳» (شقشقیه)

از مصلحت ویژه‌ای برخوردار است که بالطبع بر مصالح افراد جامعه تقدم خواهد داشت و به عبارتی در دیدگاه ایشان، مصلحت معیار تشخیص احکام حکومتی در شرایط متغیر اجتماعی است (مرتضوی، ۱۴۰۰: ۵۶۹). طرح همین دیدگاه منجر شد که مقوله ولایت فقیه از نظریه‌ای فرد محور به نظریه‌ای نهادمحور مبدل شود. به تعبیری می‌توان گفت که سیاست و حکومت اسلامی می‌بایست تابع مصالح نظام اسلامی و منافع عمومی جامعه قرار گیرد. نکته مهم دیگر اینکه مصلحت مطمح نظر امام خمینی (ره) صرفاً به احکام فرعی شرعی محدود نمی‌شود بلکه همه ساحات و شئون سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، قضائی و نظامی را نیز شامل می‌شود (مرتضوی، ۱۴۰۰: ۳۶۹) که به‌واقع باعث حفظ و بقا نظام اسلامی خواهد شد. امام خمینی لحاظ مصلحت در حوزه سیاست خارجی را نیز ملاک نظر قرار می‌دهد و آن را تابع مصالح و مقتضیات زمانه معرفی می‌کند (حقیقت، ۱۳۹۴)؛ و این مهم به‌منظور دفاع از اسلام و سرزمین‌های اسلامی در شرایط بحرانی است. به‌عبارت دیگر مصلحت نوعی انعطاف‌پذیری نظام اسلامی در مقابله با تحولات زمان و مکان است که دولت اسلامی مبتنی بر اصول کلی شریعت، به اتخاذ تصمیماتی می‌پردازد که در برخی موارد چه بسا احکام فرعی را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد. صدور احکامی تحت عنوان حکم حکومتی از سوی ولی فقیه نیز با چنین فلسفه‌ای صورت می‌پذیرد به‌طوری‌که بر مبنای مصلحت نظام اسلامی که همانا خیر اسلام و مسلمین باشد تصمیماتی در چارچوب قوانین الهی اتخاذ می‌کند که به‌طور طبیعی از شائبه استبداد رأی به دور است چرا که عامل مصلحت با هدف تأمین منافع اسلام و کشور و در یک کلام کارایی و بقای نظام اسلامی به ایفای نقش می‌پردازد و لذا این مؤلفه زمینه‌ساز گفتمانی نوین در فقه سیاسی شیعه شده که اجتهاد و ولایت فقیه را به‌سوی پاسخگویی به نیازها و اقتضائات موجود مبتنی بر زمان و مکان سوق داده است و امام خمینی (ره) بنا بر اهمیت کارکرد مصلحت، به ارتباط وثیق و درهم‌تنیده میان مفهوم مصلحت با مفهوم ولایت قائل است (مرتضوی، ۱۴۰۰: ۳۶۸).

ایشان در فرمان تأسیس مجمع تشخیص مصلحت نظام، تصریح می‌کند که «حکومت اسلامی از احکام اولیه اسلام است و حفظ آن از اهم واجبات است» (صحیفه امام، ج ۲۱:

۱۷۸). این دیدگاه نشان می‌دهد که در فلسفه حکومت امام، شریعت و زمان در تعامل اند و فقه حکومتی از انعطاف لازم برای حفظ نظام اسلامی برخوردار است. به این ترتیب، نسبت دین و دولت در تفکر امام خمینی (ره) نه بر اساس جدایی نهاد دین از سیاست، بلکه بر مبنای وحدت وجودی دین و قدرت در خدمت تعالی انسان تبیین می‌شود.

انسان‌شناسی ولایی و غایت تربیت انسان

در اندیشه امام خمینی (ره)، انسان موجودی است که هم در بُعد مادی و هم در بُعد الهی دارای استعداد رشد و سقوط است. حکومت اسلامی وظیفه دارد زمینه رشد معنوی و اخلاقی انسان را فراهم آورد تا به مقام خلافت الهی نائل شود (امام خمینی، ۱۳۸۹: ۸۰). ایشان تصریح می‌کند: اگر هدف از حکومت صرفاً اداره معیشت مردم باشد، اسلام از آن بی‌نیاز است؛ حکومت باید وسیله‌ای برای تربیت انسان و تحقق عدالت الهی باشد (امام خمینی، ۱۳۹۲: ۱۲)؛ و لذا رابطه حکومت و مردم در تکامل یکدیگر وصفی غیرقابل انکار در اندیشه امام است. به عبارت دیگر از یک سو مردم با مشارکت خویش در امر حکومت، تحقق حکومت اسلامی و بقای آن را تضمین می‌کنند و از سوی دیگر حکومت اسلامی با ارائه مدل انسانی تعالی‌بخش، سعادت دنیوی و اخروی انسان را تأمین و تضمین می‌نماید. از تحلیل این دیدگاه می‌توان نتیجه گرفت که در اندیشه امام خمینی (ره)، انسان‌شناسی ولایی حلقه اتصال میان توحید، عدالت و حکومت است؛ به گونه‌ای که مشروعیت و کارآمدی حکومت، تنها در صورتی معنا پیدا می‌کند که به رشد انسان و تحقق ارزش‌های الهی بینجامد.

▪ مشارکت مردم ضامن تحقق و بقای حکومت اسلامی

امام خمینی (ره) نقش مردم در شکل‌گیری و مشروعیت بخشی به حکومت اسلامی مبتنی بر نظریه ولی منتخب مردم را مهم و اساسی معرفی می‌کند و معتقد است که پایداری حکومت بدون پشتوانه مردمی چندان برقرار و استوار نخواهد بود. امام خمینی (ره) ضمن اعتقاد به اصل آزادی معتقد است این مردم هستند که سرنوشت خویش و حکومت حاکم

بر خویش را انتخاب می‌کنند (فتحی، ۱۳۹۸) و لذا نقش مسئولانه مردم در اداره حکومت و در تمامی امورات سیاسی و اجتماعی از اهم مواردی است که امام خمینی (ره) بر آن تأکید ویژه دارند و نه تنها آن را مضر بر حال حکومت نمی‌دانند بلکه آن را ضامن بقای نظام اسلامی و عدم انحراف از اصول و آرمان‌های انقلاب نیز معرفی می‌کنند. نکته مهم در اندیشه امام خمینی از حیث مشروعیت حکومت‌ها، باور و اعتقاد ایشان به منشأ مشروعیت از اراده خداوند است که این مبنا در اراده مردم امکان تبلور و تحقق پیدا می‌کند و لذا همان‌گونه که سابقاً بدان اشاره شد مشروعیت حکومت ترکیب و تلفیقی از مشروعیت الهی و مردم‌سالاری دینی در قالب نظریه ولی منتخب مردم است که البته مشروعیت مردمی در طول مشروعیت الهی قرار می‌گیرد. باید توجه داشت که امام در تشریح مبنای مشروعیت مردمی از ملتی مسلمان سخن می‌گوید که خواهان و مطالبه‌گر اجرای احکام اسلام در جامعه هستند (حاجی صادقی، ۱۳۸۴) و لذا مردمی با این وصف نه فقط به‌عنوان مخاطب حکومت بلکه به‌عنوان بازیگر اصلی و شریک مؤثر در اداره کشور و تحقق اهداف اسلامی از جانب امام خمینی (ره) نگریسته می‌شوند.

به‌واقع اهمیت مردمی بودن یک انقلاب که در قالب جمهوریت تبلور می‌یابد از جمله موارد بسیار مهمی است که در صورت تحقق صحیح آن در جوامع، بر بسیاری از مشکلات و معایب مترتب بر حکومت‌های گوناگون پایان خواهد داد و بنیست‌ها را کنار خواهد زد. به‌واقع در کشورهایی که حکومت‌های آن‌ها مردمی است، یعنی مردم نقش مؤثری در انتخاب مقام‌های اجرایی و رهبری آن دارند، کمتر دچار مشکل می‌شوند. چرا که مردم در هر چند سال، به پای صندوق‌های رأی می‌روند و بالاترین مقام اجرایی و مدیریتی جامعه و نمایندگان خود را انتخاب می‌کنند و طبیعی است که اگر رأی‌دهندگان از عملکرد مسئولین و مدیران اجرایی و قانون‌گذاری راضی نباشند، مجدداً به آن‌ها رأی نخواهند داد (جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۶).

از زاویه‌ای دیگر که بی‌ارتباط با نکات مطروحه در سطور قبل نیست باید گفت رابطه قدرت و مشروعیت الهی با مردم از این واقعیت حکایت دارد که فلسفه دین و احکام و قوانین الهی به‌منظور سامان دادن جوامع بشری و با هدف هدایت، تکامل، رفاه و رستگاری

انسان‌هاست و پرواضح پیداست که تنها در صورت پذیرش مردم امکان تحقق حاکمیت الهی ممکن خواهد بود (لاریجانی و غلامی ابرستان، ۱۳۹۰).

بنابراین نقش مردم به‌عنوان یکی از عناصر مهم و حیاتی در تحقق حکومت اسلامی نه‌تنها مورد تأکید امام خمینی (ره) است؛ بلکه امتداد این نقش‌آفرینی در اداره و نظارت بر عملکرد مسئولین منتخبشان نیز مورد مطالبه امام از آحاد مردم مسلمان است.

اهمیت جایگاه مردم در دیدگاه امام خمینی (ره) بدین‌گونه است که ساختار سیاسی ترسیم شده در نظریه ولی‌منتخب مردم امام خمینی (ره) ترکیبی از اسلامیت و جمهوریت را شامل می‌شود به‌گونه‌ای که در صورت عدم خواست مردم مبنی بر تشکیل حکومتی مبتنی بر قوانین الهی این امکان میسر نخواهد شد و حکومت اسلامی شکل نخواهد گرفت. هر چند که این درهم‌آمیختگی به‌نوعی اجتناب‌ناپذیر معرفی می‌شود؛ عباسعلی عمید زنجانی در کتاب «انقلاب اسلامی ایران؛ علل، مسائل و نظام سیاسی» در ذیل فصل دهم این کتاب با عنوان انقلاب اسلامی و نظامی سیاسی، در راستای تشریح و صحنه‌نهادن بر سازگاری اسلامیت و جمهوریت نظام، نه‌تنها بر امکان سازگاری میان این دو عنصر سخن می‌گوید بلکه پا را فراتر نهاده و ضرورت ترکیب این دو عنصر را با احصاء و ایضاح سلسله‌نهادهای اساسی و سیاسی در جمهوری اسلامی امری اجتناب‌ناپذیر معرفی می‌کند و بیان می‌دارد که این سازوکار و روش به درهم‌آمیختگی دو عنصر جمهوریت و اسلامیت در پیکره یکدیگر می‌انجامد (عمید زنجانی، ۱۳۹۱: ۲۷۶).

به‌طورکلی و از ناحیه شاخص‌های فوق‌الذکر می‌توان بیان داشت که ساختار سیاسی نظریه ولی‌منتخب مردم امام خمینی (ره) ترکیب و تلفیقی از اسلامیت به معنای حاکم شدن قوانین الهی در جامعه با حکمرانی ولی‌فقیه و جمهوریت به معنای مشارکت مردم در انتخاب و نظارت بر مسئولین به‌منظور تحقق عدالت و حفظ نظام اسلامی است. ساختار مزبور موسوم به نظریه ولی‌منتخب مردم از نظریه دولت امام خمینی (ره)، نوآوری مهمی در فقه سیاسی شیعه و تجربه سیاسی ایران معاصر به حساب می‌آید (رکابیان و لک زایی، مرداد ۱۳۹۵ و ثواب، ۱۳۸۱).

نتیجه گیری

پژوهش حاضر با هدف تحلیل فلسفه حکومت اسلامی در نظام اندیشه امام خمینی (ره) و تبیین نسبت دین و دولت در چارچوب مبانی فلسفی و الهیاتی ایشان انجام شد. یافته‌های تحقیق نشان داد که نظریه ولی منتخب مردم در اندیشه امام، صرفاً یک نظریه فقهی یا سیاسی نیست، بلکه بر بنیان‌های هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی عمیقی استوار است.

در نظام فکری امام خمینی (ره)، جهان مبتنی بر توحید و ولایت الهی است و حکومت اسلامی، تجلی این ولایت در عرصه اجتماع محسوب می‌شود. از منظر هستی‌شناختی، ولایت استمرار ربوبیت الهی در قالب ساختار سیاسی است؛ از دیدگاه معرفت‌شناختی، عقل و وحی مکمل یکدیگر در هدایت جامعه‌اند؛ و از حیث انسان‌شناختی، غایت حکومت اسلامی تربیت انسان در مسیر قرب الهی است؛ بنابراین، در فلسفه سیاسی امام، دین و دولت دو ساحت مستقل نیستند، بلکه دولت دینی ابزار تحقق اهداف الهی دین در حیات اجتماعی انسان است.

در این چارچوب، امام خمینی (ره) توانست میان سه ساحت فقه، عرفان و فلسفه پیوندی منسجم برقرار کند و بدین‌سان، الگویی از حکومت دینی ارائه دهد که ضمن وفاداری به شریعت، عقلانیت و معنویت را نیز در اداره جامعه دخیل می‌داند. چنین نگرشی می‌تواند راهنمایی نظری برای بازاندیشی نسبت دین و سیاست در جهان معاصر باشد.

پیشنهادهای

با توجه به نتایج به‌دست‌آمده، پیشنهادهای زیر برای پژوهش‌های آینده و کاربردهای نظری مطرح می‌شود:

- مطالعه تطبیقی: بررسی تطبیقی فلسفه حکومت اسلامی در اندیشه امام خمینی (ره) با دیدگاه‌های فیلسوفان سیاسی مسلمان دیگر مانند ملاصدرا، فارابی و سیدمحمدباقر صدر، جهت تبیین تداوم و نوآوری در سنت اندیشه سیاسی اسلام.

- تحلیل مقایسه‌ای با نظریه‌های دولت مدرن: تحلیل انتقادی نسبت میان مفاهیم ولایت و حاکمیت در اندیشه امام با نظریه‌های مشروعیت در فلسفه سیاسی غرب (همچون هابز، لاک و روسو).
  - کاربرد در حوزه فقه سیاسی: استخراج اصول عملی از فلسفه حکومت امام خمینی (ره) برای بازتعریف فقه سیاسی در شرایط اجتماعی جدید.
  - بررسی جامعه‌شناختی تحقق نظریه: مطالعه چگونگی تحقق یا چالش‌های عملی فلسفه حکومت اسلامی امام در تجربه جمهوری اسلامی ایران.
  - توسعه پژوهش‌های میان‌رشته‌ای: بهره‌گیری از روش‌های فلسفه سیاسی، عرفان تطبیقی و الهیات سیاسی برای بازخوانی جامع‌تر اندیشه امام.
- با چنین رویکردی، می‌توان گفت اندیشه امام خمینی (ره) در باب دین و دولت، نه تنها یک نظریه سیاسی بلکه نوعی فلسفه الهی حکومت است که در آن سیاست به معنای تربیت انسان در پرتو ولایت الهی معنا می‌یابد؛ و این همان نقطه تمایز اساسی اندیشه امام با نظریه‌های سکولار دولت در دوران معاصر است.

فهرست منابع:

- افتخاری، اصغر. (۱۳۷۸). «قدرت و مصلحت؛ درآمدی بر فلسفه دولت در اندیشه سیاسی امام خمینی (س)». فصلنامه پژوهشنامه متین، ۱(۳ و ۴)، ۱۰۱-۱۲۴.
- خمینی، روح‌الله موسوی. (۱۳۹۰). ولایت فقیه (حکومت اسلامی). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، روح‌الله موسوی. (۱۳۲۳). کشف‌الاسرار. تهران: کتابفروشی علمیه اسلامی.
- خمینی، روح‌الله موسوی. (۱۳۸۹). مصباح‌الهدایه الی‌الخلافة و الولایه. ترجمه حسین مستوفی. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، روح‌الله موسوی. (۱۳۹۲). تحریرالوسیله (جلد ۱). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، روح‌الله موسوی. (۱۳۷۹). صحیفه امام (جلد ۲۲). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، روح‌الله موسوی. (۱۳۸۳). مصباح‌الهدایه الی‌الخلافة و الولایه. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- ثواقب، جاسم. (۱۳۸۱). «جمهوری اسلامی و توسعه سیاسی در نظر امام خمینی». فصلنامه حکومت اسلامی، ۷(۲۴)، ۲۵۳-۲۶۶.
- جعفرپیشه‌فرد، محمد. (۱۳۸۱). چالش‌های فکری نظریه ولایت فقیه. قم: بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).
- جمعی از نویسندگان. (۱۳۷۶). انقلاب اسلامی و انقلاب‌های جهان. قم: سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح، معاونت آموزش.
- حاجی‌صادقی، عبدالله. (۱۳۸۴). «مردم در مکتب سیاسی امام خمینی (ره)». فصلنامه حصون، ۱(۳)، ۵۴-۸۴.
- حقیقت، سید صادق. (۱۳۹۴). «نقش مصلحت در حکومت اسلامی از دیدگاه امام خمینی (ره)». فصلنامه اندیشه سیاسی در اسلام، ۲(۶)، ۷۷-۱۰۲.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۷۰). ولایت. تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی.

- رکابیان، روح‌الله و لک‌زایی، نجف. (۱۳۹۵). نظریه دولت مطلوب در اندیشه سیاسی امام خمینی (ره). پژوهشنامه انقلاب اسلامی، ۶ (۱۹)، ۱۲۱-۱۴۱.
- صابری، حسین. (۱۴۰۰). امام خمینی، حکومت دینی و اندیشه توحید. پرتال امام خمینی.
- صدرا، علیرضا. (۱۳۹۵). امام خمینی در نجف نظریه ولایت فقیه را تئوریزه کرد.
- امید زنجانی، عباسعلی. (۱۳۹۱). انقلاب اسلامی ایران؛ علل، مسائل و نظام سیاسی. قم: دفتر نشر معارف (وابسته به نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها).
- فتحی، یوسف. (۱۳۹۸). «نقش مردم در سیاست، مبانی و پیامدهای آن در اندیشه سیاسی امام خمینی». پژوهشنامه انقلاب اسلامی، ۹ (۳۱)، ۷۹-۹۵.
- قربانی، قادر. (۱۳۸۵). زمینه‌ها و مبانی کلامی و عرفانی اندیشه سیاسی امام خمینی. فصلنامه حضور، ۱۵ (۵۶)، ۱۱۳-۱۳۸.
- کواکبیان، مصطفی. (۱۳۷۸). مبانی مشروعیت در نظام ولایت فقیه. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- لاریجانی، علی و غلامی ابرستان، غلامرضا. (۱۳۹۰). رابطه اقتدار و مشروعیت در نظام سیاسی اسلام. فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل، ۴ (۱۶)، ۶۵-۹۲.
- محمدرضایی، محمد. (۱۳۸۰). مبانی فلسفی و کلامی حکومت دینی. فصلنامه علمی - پژوهشی قیاسات، ۶ (۲۰ و ۲۱)، ۵۷-۷۱.
- مرتضوی، سید ضیاء (به‌اهتمام). (۱۴۰۰). دانشنامه امام خمینی (ره) (جلد ۴ و ۵). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۱). فلسفه سیاسی اسلام. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۸). پیرامون جمهوری اسلامی. تهران: انتشارات صدرا.
- یعقوبی، علی. (۱۳۹۱). بازتاب «بنیادهای نظری» و «فلسفه سیاسی» امام خمینی (ره) در «اندیشه بیداری اسلامی». در: مجموعه مقالات همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی). تهران.
- Azhar, Zahra. (2023). Leadership in the Modern Shī'ī Thought: Examining the Theory of Imam Khomeini. Australian Journal of Islamic Studies, 8(2), 55-75.

- Esposito, John L. (1998). *Islam and Politics* (4th ed.). Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- Mahmoodikia, Mohammad. (2024). Fundamentals of Epistemology in Imam Khomeini's Political Thought. *Matin Research Journal*, 26(104), 81–110.
- Rajabi, Abbas, & Vakili, Hadi. (2023). The Truth of Intuition and Its Role in Acquiring Knowledge from the Point of View of Ibn Arabi and Imam Khomeini. *Comparative Religion and Mysticism Studies*, 6(2), 23–47.
- Regan, Ethna. (2020). Human Rights. In Michael Kessler & Shaun Casey (Eds.), *The Oxford Handbook of Political Theology*. Oxford: Oxford University Press.
- Todorova, Bogdana. (2026). Illuminative Ontology and the Construction of the Ideal Society in Ayatollah Khomeini's Political Thought. *Religious: Jurnal Studi Agama-Agama dan Lintas Budaya*, 10(1), 37–52.